

LIBER III.

UT IN SUPERIORI LIBRO DE MALIS MORUM ET ANIMI, SIC IN PRÆSENTI DE CORPORIS EXTERNARUMQUE RERUM INCOMMODIS OSTENDIT AUGUSTINUS ROMANOS A CONDITA URBE HIS ASSIDUÈ VEXATOS FUISSE, ATQUE AD AVERTENDA ID GENUS MALA DEOS FALSOS, CUM ANTE CHRISTI ADVENTUM LIBERE COLERENTUR, NIHIL PRÆSTITISSE.

CAPUT I.

De adversitatibus quas soli mali metuunt, et quas semper passus est mundus, cum deos coleret.

JAM ¹ satis dictum arbitror de morum malis et animorum, quæ præcipue cavenda sunt, nihil deos falsos populo cultori suo, quominus eorum malorum aggere premeretur, subvenire curasse; sed potius, ut maxime premeretur, egisse. Nunc de illis malis video dicendum, quæ sola isti perpeti nolunt, qualia sunt fames, morbus, bellum, expoliatio, captivitas, trucidatio, et si qua similia jam in primo libro commemoravimus. Hæc enim sola mali deputant mala, quæ non faciunt malos; nec erubescunt inter bona, quæ laudant, ipsi mali esse qui laudant; magisque stomachantur, si villam malam habeant, quam si vitam: quasi hoc sit hominis maximum bonum, habere bona omnia, præter se ipsum. Sed neque talia mala, quæ isti sola formidant, dii eorum, quando ab eis libere colebantur, ne illis acciderent, obstiterunt. Cum enim variis per diversa loca temporibus ante adventum Redemptoris nostri

¹ Vide D. Guillon. tom. XXI, p. 213-218.

innumerabilibus nonnullisque etiam incredibilibus cladibus genus contereretur humanum, quos alios quam istos deos mundus colebat, excepto uno populo hebræo, et quibusdam extra ipsum populum, ubicumque gratia divina digni occultissimo atque justissimo Dei iudicio fuerunt (18)? Verum ne nimium longum faciam, tacebo aliarum usquequaque gentium mala gravissima: quod ad Romam pertinet romanumque imperium tantum loquar, id est, ad ipsam proprie civitatem, et quæcumque illi terrarum, vel societate conjunctæ, vel conditione subjectæ sunt, quæ sint perpressæ ante adventum Christi, cum jam ad ejus quasi corpus reipublicæ pertinerent.

CAPUT II.

*An dii, qui et a Romanis, et a Græcis similiter colebantur, causas habuerint, quibus Ilium pate-
rentur excindi.*

PRIMUM ipsa Troja vel Ilium, unde origo est populi romani, (neque enim prætereundum, aut dissimulandum est, quod et in primo libro ¹ attigi), eosdem habens deos et colens, cur a Græcis victum, captum atque deletum est? Priamo, inquit, sunt reddita Laomedontea paterna perjuriam². Ergo verum est, quod Apollo atque Neptunus eidem Laomedonti mercenariis operibus servierunt. Illis quippe promississe mercedem falsumque jurasse perhibetur. Miror Apollinem nominatum Divinatorem in tanto opificio laborasse nescientem quod Laomedon fuerat promissa negaturus. Quanquam nec ipsum Nep-

¹ Vide supra Lib. I, cap. 4. — ² Virg. Georg. I.

tunum patrum ejus, fratrem Jovis, regem maris, decuit ignarum esse futurorum. Nam hunc Homerus de stirpe Æneæ, a cujus posteris condita Roma est, cum ante illam urbem conditam idem poeta fuisse dicatur, inducit magnum aliquid divinantem¹: « Quem etiam nube rapuit, ut dicit, ne ab Achille occideretur, cuperet cum vertere ab imo (quod apud Virgilium confitetur) structa suis manibus perjuræ mænia Trojæ². » Nescientes igitur tanti dii, Neptunus et Apollo, Laomedontem sibi negaturum esse mercedem, structores mænium Trojanorum gratis et ingratis fuerunt. Videant ne gravius sit tales deos credere, quam diis talibus pejerare. Hoc enim nec ipse Homerus facile credidit, qui Neptunum quidem contra Trojanos, Apollinem autem pro Trojanis pugnantem facit, cum illo perjurio ambo fabula narret offensos. Si igitur fabulis credunt, erubescant talia colere numina: si fabulis non credunt, non obtendant trojana perjuria; aut mirentur deos perjuria punisse trojana, amasse romana. Unde enim conjuratio Catilinæ in tanta tamque corrupta civitate habuit etiam eorum grandem copiam, quos manus atque lingua perjurio aut sanguine civili alebat? Quid enim aliud toties senatores corrupti in judiciis, toties populus in suffragiis vel in quibusque causis, quæ apud eum concionibus agebantur, nisi etiam pejerando peccabant? Namque corruptissimis moribus ad hoc mos jurandi servabatur antiquus, non ut ab sceleribus metu religionis prohiberentur, sed ut perjuria quoque sceleribus cæteris adderentur.

¹ Iliad. II. — ² Virg. Æneid. V.

CAPUT III.

Non potuisse offendi deos Paridis adultero, quod inter ipsos traditur frequentatum.

NULLA itaque causa est, quare dii, quibus, ut dicunt, steterat illud imperium, cum a Græcis prævalentibus probentur victi, Trojanis pejerantibus, fingantur irati. Nec adulterio Paridis, ut rursus a quibusdam defenduntur, ut Trojam desererent, succensuerunt. Auctores enim doctoresque peccatorum esse assolent, non ultores. « Urbem Romam, inquit Sallustius, sicuti ego accepi, condidere atque habuere initio Trojani, qui, Ænea duce, profugi, incertis sedibus vagabantur¹. » Si ergo adulterium Paridis vindicandum numina censuerunt, aut magis in Romanis, aut certe etiam in Romanis puniendum fuit; quia Æneæ mater hoc fecit. Sed quomodo in illo illud flagitium oderant, qui in sua socia Venere non oderant (ut alia omitam) quod cum Anchise commiserat, ex quo Æneam pepererat? An quia illud factum est, indignante Menealo; illud autem, concedente Vulcano? Dii enim, credo, non zelant conjuges suas, usque adeo ut eas etiam cum hominibus dignentur habere communes. Irridere fabulas fortassis existimor, nec graviter agere tanti ponderis causam. Non ergo credamus, si placet, Æneam esse Veneris filium: ecce concedo, si nec Romulum Martis. Si autem illud, cur non et illud? An deos fas est hominibus feminis, mares autem homines deabus misceri nefas?

¹ Sallust. de Catilinæ conjuratione.

Dura, vel potius non credenda conditio, quod ex jure Veneris in concubitu Marti licuit, hoc in jure suo ipsi Veneri non licere. At utrumque firmatum est auctoritate romana. Neque enim minus credidit recentior Cæsar aviam Venerem, quam patrem antiquior Romulus Martem.

CAPUT IV.

De sententia Varronis, qua utile esse dixit, ut se homines diis genitos mentiantur.

DIXERIT aliquis: «Ita-ne tu ista credis? Ego vero ista non credo.» Nam et vir doctissimus eorum Varro falsa hæc esse, quamvis non audacter, neque fidenter, pene tamen fatetur. Sed utile esse civitatibus dicit, ut se viri fortes, etiamsi falsum sit, diis genitos esse credant: ut eo modo animus humanus velut divinæ stirpis fiduciam gerens, res magnas aggrediendas præsumat audacius, agat vehementius, et ob hoc impleat ipsa securitate felicius. Quæ Varronis sententia expressa, ut potui, meis verbis, cernis quam latum locum aperiat falsitati; ut ibi intelligamus plura jam sacra et quasi religiosa potuisse confingi, ubi putata sunt civibus etiam de ipsis diis prodesse mendacia.

CAPUT V.

Non probari, quod dii adulterium Paridis punierint, quod in Romuli matre non uli sunt.

SED utrum potuerit Venus ex concubitu Anchisæ Æneam parere, vel Mars ex concubitu filiæ Numitoris Romulum gignere, in medio relinquamus. Nam pene talis quæstio etiam de Scripturis nostris oboritur, qua quæritur utrum prævaricatores angeli cum filiabus hominum concubuerint¹; unde natis gigantibus, id est, nimium grandibus ac fortibus viris, tunc terra completa est. Proinde ad utrumque interim modo nostra disputatio referatur. Si enim vera sunt, quæ apud illos de matre Æneæ et de patre Romuli lectitantur, quomodo possunt diis adulteria displicere hominum, quæ in se ipsis concorditer ferunt? Si autem falsa sunt, nec sic quidem possunt irasci veris adulteriis humanis, qui etiam falsis delectantur suis. Hunc accedit, quoniam si illud de Marte non creditur ut hoc quoque de Venere non credatur, nullo divini concubitus obtentu matris Romuli causa defenditur. Fuit autem sacerdos Sylvia vestalis, et ideo dii magis in Romanos sacrilegum illud flagitium, quam in Trojanos Paridis adulterium vindicare debuerunt. Nam et ipsi Romani antiqui in stupro detectas Vestæ sacerdotes, vivas etiam defodiebant²; adulteras autem foeminas, quamvis aliqua damnatione, nulla tamen morte plectebant: usque adeo gravius quæ putabant adyta divina, quam humana cubilia vindicabant.

¹ Gen. vi, 4. — ² Livius lib. viii et lib. xxi.

CAPUT VI.

De parricidio Romuli, quod dii non vindicarunt.

ALIUD adjicio, quia si eo usque peccata hominum illis numinibus displicerent, ut offensi Paradisi facto desertam Trojam ferro ignibusque donarent; magis eos contra Romanos moveret Romuli frater occisus, quam contra Trojanos græcus maritus illusus; magis irritaret parricidium nascentis, quam regnantis adulterium civitatis. Nec ad causam, quam nunc agimus, interest utrum hoc fieri Romulus jusserit, aut Romulus fecerit, quod multi impudentia negant, multi pudore dubitant, multi dolore dissimulant. Nec nos itaque in ea re diligentius requirenda per multorum scriptorum perpensa testimonia demoremur: Romuli fratrem palam constat occisum, non ab hostibus, non ab alienis. Si aut perpetravit aut imperavit hoc Romulus, magis ipse fuit Romanorum, quam Paris Trojanorum caput: cur igitur Trojanis iram deorum provocavit ille alienæ conjugis raptor, et eorumdem deorum tutelam Romanis invitavit iste suis fratris extincor? Si autem illud scelus a facto imperioque Romuli alienum est; quoniam debuit utique vindicari, tota hoc illa civitas fecit, quod tota contempsit; et non jam fratrem, sed patrem, quod pejus est, occidit. Uterque enim fuit conditor, ubi alter scelere ablati non permissus est esse regnator. Non est, ut arbitror, quod dicatur quid mali Troja meruerit, ut eam dii desererent, quo posset extingui; et quid boni Roma, ut eam dii inhabitarent, quo posset augeri: nisi quod victi inde fugerunt, et se ad istos, quos

pariter deciperent, contulerunt. Imo vero et illic manserunt, ad eos more suo decipiendos, qui rursus easdem terras habitarent; et hic easdem artes fallaciæ suæ magis etiam exercendo, majoribus honoribus gloriati sunt.

CAPUT VII.

De eversione Ilii, quod dux Marii Fimbria excidit.

CERTE enim civilibus jam bellis scatentibus, quid miserum commiserat Ilium, ut a Fimbria, marianarum partium homine pessimo, everteretur, multo ferocius atque crudelius, quam olim a Græcis¹? Nam tunc et multi inde fugerunt, et multi captivati saltem in servitute vixerunt. Porro autem Fimbria prius edictum proposuit, ne cui parceretur, atque urbem totam cunctosque in ea homines incendio concremavit. Hoc meruit Ilium, non a Græcis, quos sua irritaverat iniquitate; sed a Romanis, quos sua calamitate propagaverat, diis illis communibus ad hæc repellenda nihil juvantibus, seu, quod verum est, nihil valentibus. Numquid et tunc abscessere omnes, adytis arisque relictis, dii, quibus illud oppidum steterat, post antiquos Græcorum ignes ruinasque reparatum? Si autem abscesserant, causam requiro: et oppidanorum quidem quanto invenio meliorem, tanto deteriorem deorum. Illi enim contra Fimbriam portas clausurant, ut Syllæ servarent integram civitatem: hinc eos iratus incendit, vel potius penitus extinxit. Adhuc autem meliorum partium civilium Sylla dux fuit², adhuc armis rempublicam recu-

¹ Livius, lib. LXXXII et LXXXIII. Vide insuper Appianum in Mithridatico.

² Cicer. Orat. pro Cælio. Sallustius in Catilin.

perare moliebatur : horum honorum initiorum nondum malos eventus habuit. Quid ergo melius cives illius urbis facere potuerunt? quid honestius? quid fidelius? quid romana parentela dignius, quam meliori causæ Romanorum civitatem servare, et contra parricidam romanæ reipublicæ portas claudere? At hoc eis in quantum exitium verterit, attendant defensores deorum. Deseruerint dii adulteros, Iliumque flammis Græcorum reliquerint, ut ex ejus cineribus Roma castior nasceretur : cur et postea deseruerunt eandem civitatem Romanis cognatam, non rebellantem adversus Romam nobilem filiam, sed justioribus ejus partibus fidem constantissimam piissimamque servantem, eamque delendam reliquerunt, non Græcorum viris fortibus, sed viro spurcissimo Romanorum? Aut si displicebat diis causa partium syllanarum, cui servantes urbem miseri portas clauserant; cur eidem Syllæ tanta bona promittebant, et prænuuntiabant? An et hinc agnoscuntur adulatores felicitum potius quam infelicitum defensores? Non ergo Ilium etiam tunc, ab eis cum desereretur, eversum est. Nam dæmones ad decipiendum semper vigilantissimi, quod potuerunt, fecerunt. Eversis quippe et incensis omnibus cum oppido simulacris, solum Minervæ sub tanta ruina templi illius, ut scribit Livius, integrum stetisse perhibetur¹. Non ut diceretur, Diï patrii, quorum semper sub numine Troja est², ad eorum laudem : sed ne diceretur : « Excessere omnes adytis arisque relictis dii, ad eorum defensionem. » Illud enim posse permissi sunt, non unde probarentur potentes, sed unde præsentibus convincerentur.

¹ Livii, lib. lxxxiii. in quo de Ilii excidio, non extat. — ² Virg. Æneid. ii.

CAPUT VIII.

An debuerit diis iliadis Roma committi.

Dns itaque iliadis post Trojæ ipsius documentum quæ tandem prudentia Roma custodienda commissa est? Dixerit quispiam jam eos Romæ habitare solitos, quando, expugnante Fimbria, cecidit Ilium. Unde ergo stetit Minervæ simulacrum? Deinde, si apud Romam erant, quando Fimbria delevit Ilium, fortasse apud Ilium erant, quando a Gallis ipsa Roma capta et incensa est : sed ut sunt auditu acutissimi, motuque celerrimi, ad vocem anseris cito redierunt, ut saltem capitulinum collem, qui remanserat, tuerentur : cæterum ad alia defendenda serius sunt redire commoniti.

CAPUT IX.

An illam pacem, quæ sub Numæ regno fuit, deos præstitisse credendum sit.

Hic etiam Numam Pompilium successorem Romuli adjuvisse creduntur, ut toto regni sui tempore pacem haberet, et Jani portas, quæ bellis patere assolent, clauderet : eo merito scilicet, quia Romanis multa sacra constituit. Illi vero homini pro tanto otio gratulandum fuit, si modo id rebus salubribus scisset impendere, et perniciosissima curiositate neglecta, Deum verum veritate perquirere. Nunc autem non ei dii contulerunt il-

lud otium : sed eum minus fortasse decepissent , si otiosum minime reperissent. Quanto enim minus eum occupatum invenerunt , tanto magis ipsi occupaverunt. Nam quid ille molitus sit , et quibus artibus deos tales sibi , vel illi civitati consociare potuerit , Varro prodit. Quod si Domino placuerit , suo diligentius disseretur loco ; modo autem , quia de beneficiis eorum quæstio est , magnum beneficium est pax ; sed Dei veri beneficium est , plerumque etiam sicut sol , sicut pluvia vitæque alia subsidia , super ingratos et nequam. Sed si hoc tam magnum bonum dii illi Romæ vel Pompilio contulerunt , cur imperio romano per ipsa tempora laudabiliora id nunquam postea præstiterunt ? An utiliora erant sacra , cum instituerentur , quam cum instituta celebrarentur ? Atqui tunc nondum erant , sed ut essent addebantur : postea vero jam erant , quæ ut prodessent custodiebantur. Quid ergo est , quod illi quadraginta-tres , vel , ut alii volunt , triginta-novem anni in tam longa pace transacti sunt , regnante Numa , et postea sacris institutis , diisque ipsis , qui eisdem sacris fuerant invitati , jam præsidibus atque tutoribus , vix post tam multos annos ab Urbe condita usque ad Augustum ¹ unus pro magno miraculo commemoratur annus post primum bellum punicum , quo belli portas Romani claudere potuerunt ?

¹ Livius , lib. 1.

CAPUT X.

An optandum fuerit, quod tanta bellorum rabie Romanorum augetur imperium, cum eo studio quo sub Numa auctum est, et quietum esse potuisset et tutum.

AN respondent , quod nisi assiduis sibi que continuo succedentibus bellis romanum imperium tam longe lateque non posset augeri , et tam grandi gloria diffamari ? Idonea vero causa : ut magnum esset imperium , cur esse deberet inquietum ? Nonne in corporibus hominum satius est modicam staturam cum sanitate habere , quam ad molem aliquam giganteam perpetuis afflictionibus pervenire ? nec cum perveneris , requiescere ; sed quanto grandioribus membris , tanto majoribus agitari malis ? Quid autem mali esset , ac non potius plurimum boni , si ea tempora perducarent , quæ perstrinxit Sallustius , ubi ait : « Igitur iniq̄o reges (nam in terris nomen imperii id primum fuit) diversi ; pars ingenium , alii corpus exercebant : etiam tum vita hominum sine cupiditate agitabatur , sua cuique satis placebant ¹. » An ut tam multum augetur imperium , debuit fieri quod Virgilius detestatur , dicens :

Deterior donec paulatim ac decolor ætas,

Et belli rabies , et amor successit habendi ?

Sed plane pro tantis bellis susceptis et gestis , justa defensio Romanorum est , quod irruentibus sibi importune inimicis resistere cogebat , non aviditas adipiscendæ laudis

¹ Sallust. in Catilin. — ² Virg. Æneid. viii.

humanæ, sed necessitas tuendæ salutis et libertatis. Ita sit plane; « Nam post quam res eorum, sicut scribit ipse Sallustius, legibus, moribus, agris aucta, satis prospera, satisque pollens videbatur, sicuti pleraque mortalium habentur, invidia ex opulentia orta est. Igitur reges populique finitimi bello tentare, pauci ex amicis auxilio esse. Nam cæteri metu percussi longe a periculis aberant. At Romani domi militiæque intenti festinare, parare, alius alium hortari, hostibus obviam ire; libertatem, patriam, parentesque armis tegere. Post ubi pericula virtute propulerant, sociis atque amicis auxilia portabant, magisque dandis quam accipiendis beneficiis amicitias parabant¹. » Decenter his artibus Roma crevit. Sed, regnante Numa, ut tam longa pax esset, utrum irruebant improbi belloque tentabant; an nihil eorum fiebat, ut posset pax illa persistere? Si enim bellis etiam tum Roma lacescebatur, nec armis arma obvia ferebantur, quibus modis agebatur, ut nulla pugna superati, nullo Martio impetu terrii sedarentur inimici, his modis semper ageretur, et semper Roma, clausis Jani portis, pacata regnaret. Quod si in potestate non fuit, non ergo Roma pacem habuit quoad dii eorum, sed quoad homines finitimi circumquaque voluerunt, qui eam nullo bello provocaverunt: nisi forte dii tales etiam id homini vendere audebunt, quod alius homo voluit sive noluit. Interest quidem jam vitio proprio, malas mentes quatenus sinantur isti dæmones vel terrere vel excitare: sed si semper hoc possent, nec aliud secretiore ac superiore potestate contra eorum conatum sæpe aliter ageretur, semper in potestate haberent paces bellicasque victorias, quæ semper fere per humanorum animorum motus accidunt: quas tamen plerumque contra eorum fieri voluntatem, non solum fabulæ multa mentientes, et vix veri aliquid

¹ Sallust. in Catilin.

vel indicantes, vel significantes, sed etiam ipsa romana confitetur historia.

CAPUT XI.

De simulacro Cumanum Apollinis, cujus fletus creditus est cladem Græcorum, quibus opitulari non poterat, indicare.

NEQUE enim aliunde Apollo ille Cumanus, cum adversus Achæos regemque Aristonicum bellaretur, quadriduo flevisse nuntiatus est: quo prodigio haruspices terrii, cum id simulacrum in mare putavissent esse projiciendum, Cumanus senes intercesserunt, atque retulerunt tale prodigium et Antiochi et Persis bello in eodem apparuisse figmento: et quia Romanis feliciter provenisset, ex senatusconsulto eidem Apollini suo dona esse missa testati sunt. Tunc velut peritiores acciti haruspices responderunt simulacri Apollinis fletum ideo prosperum esse Romanis, quoniam cumana colonia Græca esset, suisque terris, unde accitus esset, id est, ipsi Græciæ luctum et cladem Apollinem significasse plorantem. Deinde mox regem Aristonicum victum et captum esse nuntiatum est, quem vinctique Apollo nolebat et dolebat, et hoc sui lapidis etiam lacrymis indicabat. Unde non usquequaque incongrue, quamvis fabulosis, tamen veritati similibus, mores dæmonum describuntur carminibus poetarum. Nam Camillam Diana doluit apud Virgilium¹, et Pallantem moriturum Hercules fleuit. Hinc fortassis et Numa Pompilius pace abundans, sed quo donante nesciens, nec requi-

¹ Virg. Æneid. xi.